

ԳԵՎՈՐԳ ԱՔԳԱՐՅԱՆ

«ՇԻՆՈՒՄՆ ՏԱԾԱՐԻՆ ՀՈՒՓՍԻՄԵԱՅ»

Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 1912 ձեռագրում (ընդօրինակված 1220 թ.), ինչպես նաև 1456 թ. ընդօրինակված № 993 ձեռագրում պահպանվել է Հոփսիսմեհին և նրա անունը կրող տաճարին վերաբերող մի հատված, որի մասին վաստակավոր հայագետ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը գրում է. «Այս վկայաբանության և Սեբեոսի մեջ նկատվում է գրական մեծ առնչություն, պատմական մասով՝ բառացի, գրեթե նույն: Ուշադրության արդյունք է նաև, որ կցված է Լուսավորչի վկայաբանությանը»¹:

Այս հատվածի բաղդատությունը «Սեբեոսի Պատմության» համապատասխան հատվածի հետ² իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ հատվածն սկզբնապես գտնվել է «Սեբեոսի Պատմության» կազմում, ապա այնտեղից քաղված և ընդօրինակված է այլ ձեռագրերում, որպես Հոփսիսմեհի նշխարներին վերաբերող առանձին հատված:

Կարելի էր նաև հակառակ ենթադրությամբ հանգել, այսինքն՝ հենց սկզբից գոյություն է ունեցել որպես առանձին հորինված մատենագրական միավոր և հետո է մտել «Սեբեոսի Պատմության» կազմի մեջ: Այսպիսի ենթադրության համար, սակայն, հիմքեր չկան, որովհետև մի շարք փաստեր խոսում են այն մասին, որ հատվածը հանդի-

սանում է «Սեբեոսի Պատմության» հարագատ մասը և հորինված է նույն հեղինակի կողմից:

Այդ փաստերն են: Առաջին, հատվածը «Սեբեոսի Պատմության» մեջ առնչվում է իրեն նախորդող բնագրի հետ: Երկրորդ էլ նվիրված են Կոմիտաս կաթողիկոսի գործերին: Երկրորդ, «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակը վեցերորդ դարի վերջին տասնամյակից սկսած մինչև հաջորդ դարի երկրորդ տասնամյակի ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերը նշում է պարսից խոսքով Ապրովեզ թագավորի իշխած տարիների ժամանակագրական համադրությամբ: Այդպես է նաև քննարկվող հատվածը, որն սկսվում է այսպես. «Եւ եղև յամի ԻԸ-երորդի թագաւորութեանն Ապրուեզ խոսրովու քակեաց կաթողիկոսն Կոմիտաս զմատուռ սրբոյն Հոփսիսմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի»: Երրորդ, հատվածում օգտագործված է Ագաթանգեղոսի մի դարձվածք, որի կետը գտնում ենք «Սեբեոսի Պատմություն»-ից առանձին կատարված ընդօրինակություններում, իսկ մյուս կետը պահպանվել է այդ Պատմությունը պարունակող ձեռագրերում:

«Սեբեոսի Պատմության» հնագույն ձեռագրում հատվածը նույնիսկ խորագիր չունի և նախորդ բնագրի հետ միաձուլ է: Մյուս ձեռագրերում և տպագիր հրատարակություններում հատվածի խորագիրն է. «Շինումն տաճարին Հոփսիսմեայ»: Մաշտոցի Մատենադարանի № 1912 ձեռագրում հատվածը ունի հետևյալ խորագիրը. «Գիւտ նշխարաց Սրբոյն Հոփսիսմեայ», իսկ № 993 ձեռագրում՝ «Յաղագս գիւտի նշխարաց սրբոյն Հոփսիսմեայ կոսին»:

¹ Գարեգին Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց. Հ. Ա., Ամօիլիաս, 1951, էջ 82:

² Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն: Բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի եւ ծանօթագրութեամբք ի ձեռն Մալխասեանց, Երևան, 1989, էջ 89:

Առանձին ընդօրինակված հատվածներում բացակայում են «Սեբեոսի Պատմության» ձեռագրերում պահպանված երկու բնագրական միավոր:

Առաջինն է «երից հաւատարմաց երրորդ մատանեաւք» արտահայտությունը, որը վրիպել է ընդօրինակող գրիչների աչքից հետևյալ պատճառով: Արտահայտությունից առաջ և հետո բնագրում հանդիպում է «մարգարիտ» բառը: Ընդօրինակող գրիչն սկզբի «մարգարիտ»-ն ընդօրինակելուց հետո կրրկին բնագրին նայելիս տեսել է վերջին «մարգարիտ»-ը և չնկատելով, որ դա իր ընդօրինակածը չէ, շարունակել է ընդօրինակել այդ «մարգարիտ»-ից հետո եկող բառերը, բաց թողնելով առաջին և վերջին «մարգարիտ»-ների միջև գտնվող «երից հաւատարմաց երրորդ մատանեաւք» արտահայտությունը: Մեր ասածն ակնհայտ դարձնելու համար բերենք բնագիրը, որն ընդօրինակվող ձեռագրում ունեցել է հավանաբար հետևյալ տեսքը՝

- 1 Եւ կրն-
 - 2 քեաց իրով ևս մատանեաւ,
 - 3 որ արժանի իսկ էր կրն-
 - 4 քել զայսպիսի մարգարիտ
 - 5 երից հաւատարմաց երրորդ
 - 6 մատանեաւք: Ով մարգարիտ,
 - 7 որ ոչ ծովածին, այլ մար-
 - 8 գարիտ, որ ծնեալ ի թագա-
 - 9 տրական ազգէ և սնեալ
 - 10 ի գիրկս սրբութեան և նու-
 - 11 իրեալ Աստուծոյ...
- Նո 1912 և 993 ձեռագրերում բաց են թողնված 5-րդ և 6-րդ տողերը, որի հետևանքով 4-րդ տողից անմիջապես հետո հաջորդում է 7-րդ տողը.

- 1 Եւ կրն-
- 2 քեաց իրով ևս մատանեաւ,
- 3 որ արժանի իսկ էր կրն-
- 4 քել զայսպիսի մարգարիտ
- ...
- 7 որ ոչ ծովածին, այլ մար-
- 8 գարիտ, որ ծնեալ ի թագա-
- 9 տրական ազգէ և սնեալ
- 10 ի գիրկս սրբութեան և նու-
- 11 իրեալ Աստուծոյ...

Մարգարիտն այնպիսին էր, որ արժանի էր կնքել երեք կնիքով (Գրիգոր Լուսավորչի, Սահակ և Կոմիտաս կաթողիկոսների): Կորած բառերի հետևանքով ակնհայտ է մնացել, թե ինչպես էր արժանի կնքել այդ մարգարիտը:

«Սեբեոսի Պատմության» ձեռագրերից դուրս ընդօրինակված հատվածում պակասող երկրորդ տեղեկությունը հետևյալն է. «վերացոյց և զփայտալարկս սրբոյ կաթողիկէին, նորոգեաց և զխախտտ որմոյն. շի-

նեաց զքարալարկսն: Այս եղև յամս Յովհաննական վանաց երիցոյ սրբոյ կաթողիկէին»: Այս կտորը, որը գտնում ենք «Սեբեոսի Պատմությունում» և որը պակասում է առանձին ընդօրինակված բնագրում, ինչպես տեսնում ենք, չի վերաբերում Հռիփսիմեի նշխարաց գյուտին, այդ պատճառով էլ դուրս է մնացել բնագրից: Ասացինք, որ առանձին ընդօրինակված հատվածը ի տարբերություն «Սեբեոսի Պատմության» (որտեղ հատվածն ունի «Ծիհնումն տաճարին Հռիփսիմեայ» խորագիրը) վերագրված է «Գիտ նշխարաց սրբոյն Հռիփսիմեայ», ուրեմն այս վերնագրի տակ պետք է գետեղվեին միայն Հռիփսիմեի նշխարների գյուտին վերաբերող նյութերը: Եվ քանի որ մեր նշած տեղեկությունը չի վերաբերում դրան, այդ պատճառով էլ դուրս է մնացել բնագրից:

«Սեբեոսի Պատմությունից» առանձին ընդօրինակված ձեռագրերում, քննարկվող գլուխը միաժամանակ ունի բավական ընդարձակ հավելումներ, որ չենք գտնում «Սեբեոսի Պատմության» մեզ հասած բնագրում: Այդ հավելումների հիման վրա «Սեբեոսի Պատմության» նախնական բնագիրը պետք է վերականգնել ստորև բերվող ձևով:

Բնագիրը վերականգնում ենք տպագիր բնագրի, Մաշտոցի Մատենադարանի № 1912 (թ. 175բ—178ա, արևելյան հին բոլորգիր) և № 993 (թ. 511բ, բոլորգիր, ընդօրինակված 1456 թ.) ձեռագրերի հիման վրա: «Սեբեոսի Պատմության» ձեռագրերում և տպագրերում բացակայող հատվածները ցույց տալու համար ընդգծում ենք այդ մասերը, որոնք վերականգնում ենք նշված ձեռագրերի միջոցով: № 1912 ձեռագիրը պայմանականորեն նշում ենք A, № 993-ը՝ B, տպագիրը՝ C տառերով:

Ծիհնումն տաճարին Հռիփսիմեայ՝

Եւ եղև յամի ԻԸ-երորդի² թագաւորութեանն Ապրուէզ Խոսրովու քակեաց կաթողիկոսն Կոմիտաս զմատուռն սրբոյն Հռիփսիմեայ՝ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած՝¹ և մթին էր շինուածն³, որ շինեալ էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի Հայոց կաթողիկոսի, որդւոյն սրբոյ Ներսիսի⁶:

Արդ՝ մինչդեռ քակեին զորմն մատրանն պատահեցան՝ յանկարծակի՝⁸ զանձին⁹ ծածկելոյ յազարակի ըստ տէրու-
նեան¹⁰ ձայնին, որ էր զանձ բոլորաւէր, յուսաւոր¹¹ և¹² չքնաղագիտ¹³ արքունական մարգարիտն¹⁴, այսինքն կուսական մարմին¹⁵ սրբոյ տիկնոջն Հռիփսիմեայ¹⁶: Եւ քանզի անդամ անդամ յաւելցին զնա՝ յաղեալ ի միմեանս¹⁷ զյաւշուած անդա-

մոցն մեծի ճարտարապետին երանելոյն քահանայապետին սրբոյն Գրիգորի մերոյ լուսաւորչի: Եւ կայր գլուխն հերովն հանդերձ ի վերայ պարանոցին իւրոյ և եղեալ պնդեալ¹⁸: Նոյնպէս եւ զբազումսն ուսովքն հանդերձ եւ զբարձսն եւ բոլորովին իսկ զամենայն փորոտին, ի ներքոյ կողմիցն ամփոփեալ, եւ յարմարեալ զամենայն անդամսն զաւորածացն¹⁹ ըստ կարգի իւրում: Եւ վար արկեալ զամենայն²⁰ վերուստ ի վայր չուանաք: Եվ կային թաթք ձեռացն եւ մատունք²¹ ի վերայ լանջացն զաւրէն մեռելոյ: Նոյնպէս եւ ծունկք սրբոյն եւ ոտքն եւ մատունքն ուտիցն եւ զամենայն մարմինն երիզապընդդեա²² կտաւաք: Հանդերձ նորում պատառոտուն հանդերձիւն²³ վար արկեալ վերուստ մինչեւ²⁴ ի վայր: Եւ կնքեալ մատանեաւ երանելի սրբոյն Գրիգորի²⁵ եւ մատանեաւ երանելոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի²⁶, զոր նա ոչ համարձակեցաւ բանալ²⁷: Եւ կնքեաց²⁸ իւրով եւս մատանեաւ, որ արժանի իսկ էր և ի դէպ էր²⁹ կնքել զայսպիսի³⁰ մարգարիտ երից հաւատարմաց երրորդ մատանեաւ³¹:

Ով մարգարիտ³², որ ոչ ծովածին, այլ մարգարիտ, որ ծնեալ³³ թագաւորական երանաց³⁴ և սնեալ ի գիրկս սրբութեան և նուիրեալ Աստուծոյ:

Ով մարգարիտ, որ ոչ ի թագս թագաւորաց³⁵ երկրի յարինեաւ. փայլիս, այլ ի բոլորս փայլակնացաւս պսակին Աստուծոյ, կազմեալ յարինիս նմա:

Ով³⁶ մարգարիտ, զոր ոչ արծեն տիեզերքն ամենայն եւ ոչ բովանդակին ի գինս քո ամենայն զանձք թագաւորաց:

Ով³⁷ մարգարիտ, որ առաւել եւս պատուականագոյն քան զամենայն ականս պատուականս, որ ի Հնդկային աշխարհին. եւ³⁸ իբրեւ զկաւ համարեալ է առաջի քո տպագիտն եթովպացոց³⁹:

Ով⁴⁰ մարգարիտ պատուական, որ առաւել զեղեցկագոյն, քան զվարսագեղ Արուսեակն⁴¹ ծագեալ պալծառանայ⁴² յերկրի հանդերձ բազմութեան դասոց⁴³ առաւատին⁴⁴ աստեղացն⁴⁵:

Ով⁴⁶ մարգարիտ, որ⁴⁷ զաւրէն բազմութեան⁴⁸ եզիպտական ցորենոյն յըշտեմարան ամբարեալ, կերակրեալ ի ժամանակի սովոյս այսօրիկ զերկիրս⁴⁹ Թորգոմայ⁵⁰: Տախտակ⁵¹ լուսեղէն, նկարեաւ մատամբն Աստուծոյ եւ եղեալ ի տապանակի⁵² սրբութեան, որում փափագեի՞ն⁵³ տեսանել՝ զքեզ արդարք⁵⁴ և խանդակաթ էր ի սեր քոյ երանելին Կոմիտաս⁵⁵:

Եւ չափ հասակի երանեալ կուսին էր ինն թիզ եւ առ չորս մատունս⁵⁶: Եւ ամենայն երկիր կողմանցն հիւսիսային դը-

ղըրդեալ⁵⁷ զային յերկրպագութիւն⁵⁸. Եւ բազում ախտածեւտաց լինէր բժշկութիւն ամենայն ցաւոց⁵⁹:

Ծինեաց զեկեղեցին, և զերանելին եթող ի բացեալ վասն գիշութեան⁶⁰ որմն⁶¹, մինչև ցամաքել կրոյն առ վայր մի զայն պատեհագոյն համարեալ: Եւ⁶² ապա ամփոփեալ ծողովեաց⁶³ ի կայեանս իւր⁶⁴:

Վերացոյց եւ զփայտալարիկս⁶⁵ սրբոյ կաթողիկէից. նորոգեաց և զխախտտ որմնոյն, շինեաց զքարալարիկս: Ասւ եղև յամբս Յովհաննական վանաց երիցու սրբոյ կաթողիկէին:

«Սեբեոսի Պատմութեան» հեղինակն այս գլխում կրկնել է Ագաթանգեղոսի, «իբրև զմարգարիտս պատուականս զբոլորասէրն, զլուսաւորն, զչքնաղագիտն» արտահայտութեան վերջին երեք բառերը, որոնցից առաջինը (բոլորասէր) պահպանվել է «Սեբեոսի Պատմութեան» ձեռագրերից անջատ կատարված ընդօրինակություններում, իսկ նրան հաջորդող երկու բառը գտնում ենք մեզնիս Պատմությունն ընդգրկող ձեռագրերում: Այսպիսով «բոլորասէր» բառը միաժամանակ հանդիսանում է առանձին ձեռագրերում և «Սեբեոսի Պատմությունում» պահպանված բնագրերը շարկապող մի բառ և ցույց է տալիս, որ դրանք սկզբնապէս հարազատ մասերն են միևնույն բնագրի և կազմում են իրար շարունակությունը:

«Սեբեոսի Պատմութեան» ձեռագրերում բացակայող մասերի հետևանքով տպագիր բնագրի որոշ հատվածներ անհասկանալի են մնացել: Այսպէս, օրինակ, ըստ տպագիր բնագրի՝ կնքվել է Հոփիսիմեի անդամագատված մարմինը: Այնինչ մեր վերականգնած բնագրից երևում է, որ մարմինը հավաքվել և երիզապատյալ է եղել կտավով և ապա նոր կնքվել է կտավը և ոչ՝ մարմինը:

Տպագիր բնագրում արտառոց է մեզնիս մեկ անգամ հանդիպող «ով մարգարիտ» ոգեշունչ գովքը: Դա չի համապատասխանում մնացած բնագրին, որը արձակ մի շարադրություն է, իսկ վերականգնող մասում հինգ անգամ կրկնվում են Հոփիսիմեին ուղղված «Ով մարգարիտ»-ները, որոնց կազմում նոր իր բնական տեսքն է ստանում տպագիր բնագրի «ով մարգարիտը»:

Հրատարակվող հատվածի միջոցով հասկանալի է դառնում մեզնիս Կոմիտաս կաթողիկոսին վերաբերող այս արտահայտությունը. «Որ եւս ոչ համարձակեցաւ բանալ»:

Տպագիր բնագրում որոշակիորեն հայտնի չէ, թե ինչին է վերաբերում այս պատմությունը: Իսկ հրատարակվող բնագրում, ինչ-

պես տեսանք, հայտնվում է, որ Հոփսիսմեհի անդամագատված մարմինը Գրիգոր Լուսավորչի կողմից միացված և երիզապնդված է եղել կտավով, որը և Կոմիտասը «ոչ համարձակեցա՜ր բանալ»:

Այսպիսով ակնհայտ է դառնում տպագիր և հրատարակվող բնագրերի նույնությունը:

Այժմ ներկայացնենք գրչական տարրերը քերցվածքները, որոնք տպագրական դժվարությունների պատճառով հնարավոր չէ գետնել բնագրի հետ զուգընթաց:

Տ Ա Ր Ը Ն Թ Ե Ր Ց Վ Ա Ի Ն Ե Ր

¹ A Գիտ նշխարաց արքյոն Հոփսիսմեհի B Յազու Գիտի նշխարաց արքյոն Հոփսիսմեհի կուսին

² AB քսաներորդի ութերորդի (չիք թագաւորութեանն)

³ C Կոմիտաս զմատուո Հոփսիսմեհի

⁴ A ցած էր B մտուկ էր (փխ. ցած)

⁵ AB և մթին շինուածն

⁶ AB շինեալ էր ի Սահակայ կաթողիկոսէն (փխ. շինեալ էր արքյոն Սահակայ հայրապետի Հայոց կաթողիկոսի, որոյն արքյոն Ներսիսի):

⁷ A հանդիպեալ պատահեցան B պատահեցին

⁸ AB չիք յանկարծակի

⁹ B զանձի C չիք զանձին ծածկելոյ և շարունակությունը մինչև «զանձ բոլորասէր» բառերը ներառելու:

¹⁰ B տրունեան

¹¹ AB լուսաւորիչ

¹² AB չիք և

¹³ A չքնաղազեղ

¹⁴ AB մարգարտին

¹⁵ AB մարմնոյն

¹⁶ C Հոփսիսմեհի

¹⁷ C յաշեալ ի միմեանց C չիք զյաշում անդամոցն մեծի մարտարապետին և շարունակությունը մինչև վար արկեալ վերուստ մինչ ի վայր բառերը ներառելու:

¹⁸ A պնդեալ և եղեալ:

¹⁹ B չիք զաւրուածացն

²⁰ B վայր առեալ զամենայնն

²¹ B մատուցն

²² A երիզապատեալ

²³ B հանդերձի

²⁴ A մինչ

²⁵ C Եւ երանելի արքյոն Գրիգորի կնքեալ մատուցեալ իրով AB մատուցեալ (չիք երանելի) արքյոն

²⁶ AB երանելոյն արքյոն Սահակայ կաթողիկոսի C կաթողիկոսի

²⁷ AB ոչ (չիք նա) համարձակեցաւ (B սա) բանալ

²⁸ C եւ կնքեալ (փխ. կնքեաց)

²⁹ AB չիք որ AB իսկ (չիք էր) B դէպ (ոչ՝ ի դէպ) C չիք և ի դէպ էր

³⁰ B զայնպիսի

³¹ AB չիք երից հաւատարմաց երրորդ մատանեալք

³² AB չիք ով մարգարիտ

³³ AB ծնեալ (չիք որ)

³⁴ C ազգէ (փխ. երանաց)

³⁵ C չիք ով մարգարիտ, որ ոչ ի թագս թագաւորաց... մինչև ի տապանակի սրբութեան բառերը ներառելու:

³⁶ A n (փխ. ով)

³⁷ A n (փխ. ով)

³⁸ A չիք եւ

³⁹ A եթովպացի

⁴⁰ A n (փխ. ով)

⁴¹ A Արասեակն

⁴² B պայծառամաս

⁴³ B դասուցն

⁴⁴ A առ առաւարտին

⁴⁵ B սատեղաց

⁴⁶ A n (փխ. ով)

⁴⁷ A չիք որ

⁴⁸ B քաղմութեանց

⁴⁹ A զերկիր

⁵⁰ B Թորգոմեալ

⁵¹ B տախտակ

⁵² A ի տախտակի (փխ. ի տապանակի)

⁵³ C ցանկացեալ էին (փխ. փափագէին)

⁵⁴ A արդարքն

⁵⁵ C Կոմիտաս

⁵⁶ C չափ հասակի էր երանելոյն ինն թգաւ եւ չորս մատուն A երանելոյն Հոփսիսմեհի (փխ. երանեալ կուսին) A եւ չորս (չիք առ)

⁵⁷ C եւ դրոդեալ ամենայն կողմն հիւսիսոյ B դղորդեալ

⁵⁸ C զայր յերկրպագութիւն

⁵⁹ AB բժշկութիւնք լինէին (փխ. լինէր բժշկութիւն ամենայն ցաւոց)

⁶⁰ A խոնարութեան (փխ. գիշութեան)

⁶¹ C որմոցն

⁶² C չիք առ վայր մի զայն պատեհագոյն համարեալ: Եւ

⁶³ C ամփոփեցաւ (փխ. ամփոփեալ ժողովեաց) B ամփոփեալ

⁶⁴ A ի կալեանս իւր արտահայտութեանը հաջորդում է գրչի հիշատակարանը՝ «Փառասորելով զհայր եւ զորդի եւ զսուրբ ոգին ալժմ եւ միշտ եւ յաիտեանս յաիտենից: Ամէն: B փառասորելով զամենասուրբ զերրորդութիւն յաիտեանս յաիտենից:

⁶⁵ AB չիք վերացոյց եւ զփայտալարկա... մինչև զլիսի վերջը: